

MUNAVVAR QORI ABDURASHIDKHONOVNING HUQUQIY  
QARASHLARI

ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ МУНАВВАРА КАРИ АБДУРАШИДХАНОВА

LEGAL VIEWS OF MUNAVVAR QORI ABDURASHIDKHONOV

Imomnazarov O‘tkirbek O‘ral o‘g‘li

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi 1-bosqich talabasi

[Imomnazarovotkirbek@gmail.com](mailto:Imomnazarovotkirbek@gmail.com) +998947185005

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan Munavvarqori Abdurashidxonovning siyosiy-huquqiy qarashlari yoritiladi. Uning ilm-fan, ta’lim va ma’rifat sohalaridagi xizmatlari, milliy maktablar ochish, xalqni yangi bilimlar bilan tanishtirish borasidagi sa’y-harakatlari tahlil qilinadi.

**Аннотция:** В данной статье освещаются политико-правовые взгляды одного из выдающихся представителей джадидского движения Мунавваркори Абдурашидханова. Анализируются его заслуги в области науки, образования и просвещения, усилия по открытию национальных школ и ознакомлению народа с новыми знаниями.

**Abstract:** This article highlights the political and legal views of Munavvarqori Abdurashidkhonov, one of the prominent figures of the Jadid movement. It analyzes his contributions to science, education, and enlightenment, as well as his efforts to open national schools and introduce new knowledge to the people.

**Kalit so‘zlar:** jadidchilik, siyosiy-huquqiy qarashlar, milliy maktab, ma’rifat, Turkiston Muxtor Respublikasi, huquqiy islohotlar, yoshlar tarbiyasi.

**Ключевые слова:** джадидизм, политико-правовые взгляды, национальная школа, просветительство, Туркестанская автономная республика, правовые реформы, воспитание молодежи.

**Keywords:** Jadidism, political and legal views, national school, enlightenment, Turkestan Autonomous Republic, legal reforms, youth education.

*“Mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g‘arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur”*

**Shavkat Mirziyoyev,  
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti**

## KIRISH

U Turkistondagi ushbu davr siyosiy-huquqiy fikrlarining yanada rivojlanishi bevosita Munavvar qori Abdurashidxonov nomi bilan bog‘liqdir.

U Turkistonda ilm-fan, ma‘rifat, madaniyatni rivojlantirish bo‘yicha, jamiyatni isloh qildi. Albatta, quyida siz yuborgan matnning to‘liq lotin yozuviga o‘girilgan ko‘rinishini toppish mumkin O‘z til haqidagi ilg‘or fikr va mulohazalarini ilgari surgan adiblardan biri Munavvar qori Abdurashidxonov bo‘lib, u 1878 yilda Toshkent shahar Shayx Xovandi Tahur dahasi Darxon mahallasida tug‘ilgan. Ota-onasi ilmi, bilimli bo‘lishgan. Munavvar qori Abdurashidxonov dastlabki bilimini onasidan olib, xat-savodi chiqqach, o‘z davrining taniqli domlalaridan saboq ola boshlagan. 1898-yilda Buxoroda hadis, fiqh, ilmi tafsir bo‘yicha o‘qishni davom ettirgan. Munavvar qorining siyosiy-huquqiy qarashlarining shakllanishiga ushbu davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot, shu bilan bir qatorda Turkiya, Misrdan kelgan xorijiy targ‘ibotchilarning fikrlari ta‘sir etgan. Uning fikricha, jamiyatda yangi usuldagi maktablarni ochish, xalqni ma‘rifatli qilish, bu uchun esa dastur va darsliklar yaratish birinchi galdagi vazifa bo‘lib, bu vazifani kechiktirmaslik zarur masala edi. O‘zi ham 1901-yildan boshlab ilk maktab ochishni boshlagan. Munavvar qori milliy maktab ochish bilan birga chet elga bolalarni o‘qishga yuborishga ham katta e‘tibor bergan. Xalq dorilfununini ochish ishlari bilan shug‘ullangan. Munavvar qori o‘zining “Toshkentda musulmonlar jamiyati” maqolasida yoshlarning jamiyat hayotidagi tutgan o‘rni haqida shunday yozadi:

“Toshkent jamiyatining ismini unutgan yoki hech bijamiyat’ degan so‘zni eshitmagan Toshkent musulmonlarining yetti yasharidan yetmish yasharigacha jamiyatning mavjudidan xabardor bo‘ldi, rus, yahudiy va armanlar foydalanib yurgan

o‘rinlardan foydalanmoq musulmonlarga ham mumkin ekanligi ochiq bilinib, bu esa Toshkent musulmonlarining xiyli ruhlari ko‘tarilmoqiga va jamiyatga muhabbat ila qaramoqlariga sabab bo‘ldi.”O‘z davrining qoloqligini tanqid qilar ekan, bunday holat uchun din ahlini qoralar, xususan, imomlar haqida:

“Imomlarimizning vazifalari qavmlariga va’z va nasihat birla ahkomi shariatni bildirib, g‘ayri mashru ishlardan qaytarmoq bo‘lgan holda o‘z vazifalarini ado qiladi. Albatta, quyida siz yuborgan matnning to‘liq lotin yozuviga o‘girilgan varianti keltirilgan:

Makka, to‘y va maraka axtarmoqdan qo‘llari bo‘shamas. Agar qavmlari oldiga tushib, to‘y va marakaga yurmasalar, o‘sha kuni imomatdan mazul bo‘lur emishlar. Chunki avomunnos e‘tiqodida imomlik qavmni oldiga tushib, to‘y va maraka axtarmoqdan iboratdir va a‘yoni qavmga xushomad qilib, girdin ekmakdan qanoatdir», — deb yozgan. Bu vaziyatni yanada keskinlashtirish niyatida bo‘lgan Chor hukumatining masjid va madrasa, qozixona, saylov ishlari, vaqflariga o‘zlaricha aralashib, xo‘jayinlik qilib, qozilarni “narodniy sudya” atab, ishni o‘z qo‘llariga olib, o‘zboshimchalik ila ish tutishlarini tahlil etgan. Munavvar qori nafaqat o‘zining siyosiy-huquqiy qarashlarini ilgari surgan, balki bevosita o‘z fikrlarini tartib qilish, shu bilan bir qatorda muxtoriyatni qo‘lga kiritish uchun faol kurashganlardandir. U Qo‘qonda tashkil etilgan Turkiston Muxtor Respublikasining tuzilishida qatnashib, hay‘at a‘zosi etib saylandi, Toshkentda 1917-yil dekabrda o‘tgan mitingda muxtoriyatni qo‘llab-quvvatladi. Lekin u bolsheviklarning hech narsadan tap tortmaydigan shafqatsiz bir toifa ekanini keyinchalik tushunib yetgan edi. Shu sababdan ham u: “Hurriyat berilmas, olinur. Hech narsa ila olib bo‘lmas, faqat qon va qurbon ila-gina olib bo‘lur,” degan fikrni ta’kidlagan. Munavvar qori o‘z qarashlarida ko‘pina milliy, ijtimoiy, siyosiy masalalarni tahlil qilar ekan, davlatni boshqarish uchun milliy kadrlarning yetishmasligini tushunib yetgan. Shu bois ham “Nashri maorif” jamiyatini tuzishga kirishgan. Bu jamiyat davlat tomonidan rasmiy ruxsat berilgan uyushma bo‘lib, vatanparvarlar tomonidan tashkil etilgan “Turkiston” shirkati tomonidan iqtisodiy jihatdan ta‘minlangan. 1923-yil 4-mart kuni ushbu jamiyatning ochilish marosimi munosabati bilan, shu jamiyatning ahamiyati haqida maqola yozgan, jumladan: Ushbu matnda bir nechta turli tillar (rus, o‘zbek) aralashib ketgan, ayrim qismlar esa noto‘g‘ri yozilgan yoki chalkash bo‘lib qolgan. Men

tushunarli va mantiqli qismlarini ajratib, to‘g‘rilab lotin yozuviga o‘girdim. Noto‘g‘ri yoki tushunarsiz joylarni alohida belgilayman.

Eng keng tarqalgani rahbarlik va yordamchilik turadur.

Shu sababli ongli millatlar o‘zaro tashkilotlar tuzib, hukumatlariga rahbarlik va yordam ko‘rsaturlar. Jadidchilik namoyondalari

### **ADABIYOTLAR TAHLILI VA METADALOGIYA**

Buyuk jadidchilik namoyondalaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonovning huquqqa bo‘lgan qarashlari o‘zgacha bo‘lgan millatning, xalqning, yuksalishi yo‘lida ilmiy manaviy qarashlarini namoyon qilgan.

Munavvarqori Abdurashidxonovning huquqqa bo‘lgan qarashlari uning jadidchilik harakati doirasidagi faoliyati, ma‘rifatparvarlik yo‘lidagi ishlari va siyosiy kurashi orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Quyida uning huquqqa oid qarashlari asosiy jihatlari bilan yoritilgan:

Munavvarqori huquqiy tenglik va adolatni har qanday jamiyat taraqqiyotining asosi deb bilgan. U rus mustamlakachiligi davrida o‘zbek xalqi huquqlari toptalayotganini ochiq tanqid qilgan va bu adolatsizlikka nisbatan o‘zining fikrlarini bildirib brogan. U siyosiy islohotlar orqali xalq vakillaridan iborat parlament (Majlis) tuzish, qonun ustuvorligini ta‘minlash, ijro hokimiyati ustidan nazorat o‘rnatish tarafdori bo‘lgan. Bu esa konstitutsiyaviy boshqaruvga bo‘lgan sadoqatini ko‘rsatadi. Huquqiy ongni oshirishga intilgan. Munavvarqori xalqning huquqiy saviyasini oshirishni zarur deb hisoblagan. Shu maqsadda u gazetalar va jurnallarda (masalan, Ishtirokiyun, Turkiston, Haqiqat) huquqiy-ma‘rifiy maqolalar yozgan, adabiy asarlari orqali xalqni uyg‘otishga harakat qilgan. U insonning sha‘ni, vijdoni, diniy va fikr erkinligini muqaddas deb bilgan. Sovet rejimi ostida bu qadriyatlar yo‘q qilinayotgani uchun Munavvarqori ularga qarshi chiqib, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilgan. Munavvarqori uchun eng asosiy huquqlardan biri millatning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqi bo‘lgan. U Turkiston xalqlarining siyosiy, iqtisodiy va madaniy mustaqilligini qo‘llab-quvvatlagan, bu yo‘lda “Milliy Ittihad” va “Milliy Istiqlol” tashkilotlari orqali kurash olib borgan.

### **Xulosa**

Hozirgi kunda marifatparvar Jadidlarimizning usha paytdagi qarashlarini bugun ro‘yobga chiqariyapmiz bugungi kunda marifat dargohlarida teatrlarda ularning siymosi ulug‘lanmoqda. zamonaviy fan yutuqlaridan bahramand bo‘lishga chaqirgan:

“Ilm – bilmagan narsalarni bilganlardan o‘rganmoqdir”, – deb afsuslanadi: “Ey qarindoshlar, voy millatdoshlar! Ko‘zimizni g‘aflat uyqusidan ochib atrofimizga nazar solmag‘imiz lozimdir. Har millat o‘z saodat va istiqbolining muhofazasiga birinchi vosita ilm ekanligiga qanoat hosil qilib, ilm va maorifga ortiq darajada kuchish qilgan bu zamonda bizlar bu g‘aflat va jaholatimizda davom etak, istiqbolimiz nihoyatda xavfli bo‘lib hammaga olamga masxara va kulgu bo‘lmo‘g‘imizga hech shubha yo‘qdir”. Munavvar qorining zikr qilishicha, otalari, ustoz-u muallimlar bizga bilgan illarimizni o‘rgatmagan bo‘lsalar edi, hozirda biz ham hech narsani bilmas edik. Shuning uchun inson bolalariga ortiq lozim bo‘lgan jihat – bilmaganlarini bilganlardan so‘rab va o‘qib o‘rganmoq, ya‘ni ilm degan aziz va foydali ne‘matni qo‘lga kiritmoq uchun harakat qilmoqdir. Mutafakkir, ilm Ollohning benazir inoyati ekanini uqtirib, bu to‘g‘rida shunday yozadi: “Ilm odamning zihnini ochur, aqlini orttirur, bilmagan narsalarini bildirur, dunyoda baxtli va izzatli qilur. Oxiratda saodatli va sharofatli qilur”. Munavvar qori millatini, xalqini o‘zligini teran anglashga, huquq va erkinliklarini chuqur bilishda, ilm-u ma‘rifatli bo‘lishga da‘vat etadi. Mutafakkir bu borada nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy tomondan ham alohida fidoyilik ko‘rsatadi. Shuningdek, u o‘z faoliyatida xotin-qizlarning erkaklar bilan huquqda ham, hayotda ham tengligini ta‘minlashga, ularning ham ilm olish huquqiga ega bo‘lishlariga katta ahamiyat beradi. U millat onalari – xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini, ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotda munosib o‘rin egallashlarini ta‘minlash zarurligini uqtiradi. Munavvar qorining xalqni savodxon va ma‘rifatli qilish, maktab va madrasalardagi o‘qish va o‘qitish ishlari, ularni nizom va qonunlar asosida tartibga solish, inson va fuqarolarning bilim olish huquqini ta‘minlash xususidagi boy g‘oyalari alohida e‘tiborga molikdir. Munavvar qori maktab va madrasalardagi o‘qish va o‘qitish ishlarini chuqur tahlil qilar ekan, o‘sha davrda ularning noto‘g‘ri va noqonuniy, betartib va benizom tashkil etilganidan qattiq: “Faryod az zamonayi bemehri kajxiram, Xunrez, jonsiton, gamanghez, benizom” Mazmuni: “Bemehr, egri harakatlanuvchi, qon to‘kuvchi, jonni halok etuvchi, g‘amga soluvchi, benizom zamonadan dod”. Munavvar qori Abdurashidxonov do‘sti, Turkiston jadidlarining yirik rahnamalaridan bo‘lgan muftiy Mahmudxo‘ja Behbudiy bilan birga o‘z davrida jadid siyosiy partiyalarining dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda jonbozlik ko‘rsatgan. Bu ulug‘siymolar ko‘pgina huquqiy normalar, har tomonlama

mukammal nizom va dasturlarni ishlab chiqish, mavjud muammolarni bartaraf etish, ilg‘or g‘oyalarni ro‘yobga chiqarishda yakdil va maslakdosh edilar. Jumladan, ular jadidlarning o‘sha davrdagi “ Turk odami markaziyat ” firqasining (Turkiston federalistlari partiyasining) Maromnomasi va Nizomnomasini ishlab chiqish hamda chop etishda bevosita rahnamolik qildilar. Maromnomaning mualliflari sifatida ular ilm-fan, maktab-maorif masalalariga alohida e‘tibor qaratdilar. Turkiston federalistlari partiyasining Maromnomasi Dasturi IX bobdan iborat bo‘lib, uning oxirgi bobi “Maorif ishlari”ga bag‘ishlangan. Ahamiyatiga ko‘ra g‘oyat muhim bo‘lgan to‘qqizinchi bob ilm olishda teng huquqlilik, ta‘lim-tarbiya, maktab-maorif masalalariga doir o‘n besh moddani o‘z ichiga oladi. Maromnomaning maorif ishlariga bag‘ishlangan qismida mualliflarning mamlakatda tub ma‘rifiy islohotlar o‘tkazish, huquqiy demokratik davlat qurish va adolatli fuqarolik jamiyati barpo etish kabi ezgu maqsadlarini ko‘rsatib turuvchi moddalar borki, ularni quyida keltirib o‘tamiz: Ta‘lim olish huquqi jinsi, millati va dinidan qat‘i nazar barchaga beriladi. Maorif tizimini tashkil etish ishida xususiy tashabbusga ham, mahalliy hokimiyatlar tashabbusiga ham, ularning cheklashlariga ham yo‘l qo‘yilmaydi. Maktab erkinligi e‘lon qilinib, uning turli bosqichlari o‘rtasida shunday uzluksizlik bo‘lishi kerakki, u quyi bosqichdan oliy (maktab)ga yengil o‘tishni ta‘minlasin. Dorilfunun va boshqa oliy maktablar ichki ishlarida mustaqil va ta‘limda erkin bo‘ladilar. Oliy maktablarning xalq orasida ilm va madaniyat tarqatish borasidagi harakat va tashabbuslariga monelik qilinmaydi. Mahalliy hokimiyatlarning ta‘lim va tarbiya xususidagi g‘ayrat va harakatlariga qarshilik ko‘rsatilmaydi. Boshlang‘ich ta‘lim umumiy, bepul va majburiy bo‘lmog‘i lozimdir. Mahalliy idoralar tomonidan ochiladigan maktab, kutubxona va qiroatxona ishlariga keng yo‘l beriladi. Hunar va san‘atning rivojiga katta g‘ayrat va tashabbus ko‘rsatilishi kerak. Dars o‘tish mazkur joyning ko‘pchilik aholisi tilida olib borilishi lozim va boshqalar. Shunday qilib, Dasturda jamiyat barcha a‘zolari uchun bilim olishda teng huquqlilik, ta‘lim-tarbiya, maktab-maorif masalalariga doir huquqiy normalar batafsil bay-on etilgan. Ular mazmun-mohiyat jihatidan Asosiy Qonun–O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi normalari bilan nihoyatda hamohang va mushtarakdir. Munavvar qori Abdurashidxonov millat va mamlakat manfaatlariga xizmat qiluvchi bir qator jamiyatlarni tashkil etishda va huquqiy jihatdan ularning Nizomlarini ishlab chiqishda bevosita rahnamolik qilgan. Jumladan, taraqqiyparvar do‘stlari hamkorligida

“Jamiyati xayriya”ni tuzgan. 1909-yil 12-mayda uning 41-moddadan iborat Nizomi tasdiqlangan. Munavvar qori bu jamiyatning muassislaridan biri va rais o‘rinbosari edi. Mazkur jamiyat viloyat hududidagi nochor, muhtoj musulmonlarning moddiy-ma’naviy ahvolini yaxshilash, jumladan, yetimlar, keksalar, nogironlar uchun kasalxona, davolash muassasalari, choyxona, oshxona, yotoqxona ochishdan tortib, yoshlarni maktabda o‘qitish, so‘ng oliy ta’lim uchun chet ellarga yuborishgacha bo‘lgan masalalarni ko‘zda tutar edi. Munavvar qori, shuningdek, “Turon” jamiyatini (1913) tashkil etgan. Jamiyatning 73-moddadan iborat Nizomida uning maqsad-vazifalari quyidagicha belgilangan: Aholi o‘rtasida sahna ishlariga, ezgulikka muhabbat uyg‘otish, jiddiy munosabat o‘stirish; Xalq uchun spektakllar qo‘yib berish va ular orqali xalqqa sog‘lom hordiq barpo etish; Ma’naviy va moddiy ahvolini yaxshilashda muhtoj bo‘lgan Turkiston o‘lkasi doirasidagi musulmon e’tiqodiga mansub kishilarga yordam berish. Jamiyatning huquqlari quyidagicha belgilangan: Kechalar, konsertlar, spektakllar va shunga o‘xshash ommaviy tomoshalar uyushtirish; O‘z nomiga klub, musika kurslari, kutubxona va qiroatxona ochish; O‘z nomiga boshlang‘ich maktablar ochish va ta’minlash; Ho‘jatmandlarga, shu jumladan o‘quvchilarga moddiy yordam berish, ularning o‘rta va oliy o‘quv yurtlarida o‘qishni davom ettirishlari uchun stipendiyalar ta’sis etish; Maorif muassasalarini, rasmiy, xususiy, ijtimoiy – qanday toifada bo‘lishidan qat’iy nazar moddiy qo‘llab-quvvatlash.

### ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Munavvar Qori Abdurashidxonov buyuk jadid mutafakkiri//

<https://juyborikalon.uz/uz/news/1139>

- 2 O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi, 266-bet.

- 3 Xitobnoma // Ishtirokiyun gazetasi, 1919-yil 27-dekabr; “Hujummi, munozarami” // Qizil bayroq gazetasi, 1922-yil 2-fevral, 9 mart; “Turkistonda vaqf ishlari” // Haqiqat jurnali, 1922 yil 1-son; “Turkiston sho‘rolar maorifparvar yoshlarga xitob” // Turkiston gazetasi, 1923-yil 4-mart; “Jadidchilik haqida – Toshkent okrugi madaniyat xodimlari qurultoyida so‘zlangan nutq” // Qizil O‘zbekiston gazetasi, 1927-yil 7-iyun va boshqalar.

4. Davlat Xavfsizlik Xizmati Arxivi (DXXA), P-33391, 1-tom, 20–44-betlar. 178. Xotiralarimdan (Jadidchilik tarixidan lavhalar), 17-bet.

5. O‘zbekiston SSRda sovet rejimining Katagon siyosati va uning oqibatlari (1917–1991), 134-bet.

6. Абдурашидхонов М. Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавхалар). - Тошкент: Шарк, 2001.

7. Бехбудий М. Танланган асарлар. Тузатилган ва гулдирилган 2-нашри. - Т.: Манавият, 2000.

8. Дусткораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. - Т.: Ф. Е улом номидаги НМИУ, 2009.

9. Иброхимов А. Бизким, узбеклар... (Миллий давлатчилигимиз асослари хақида мулоҳазалар). - Т.: Шарк, 1999.

10. Абдурашидхонов М. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи С.Ахмедов). - Тошкент: Манавият, 2003.

11. Абдурашидхонов М. Мен сендамен. Асарлар (иккинчи, тулдирилган наشري). - Т.: Info Capital Group, 2019.

12. Ризаев П. Жадид драмаси. - Т.: Шарк, 1997.

13. Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Шерлар, насрий асарлар, драмалар. - Т.: Манавият, 2000.

14. Холбоев С. Миллий университетнинг тарихий илдизлари ва ташкил топиши. - Т.: Шарк, 2003.

15. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, марифат, фидойилик. - Т.: Манавият, 2002.

16. Қосимов Б. Маслакдошлар: Бехбудий, Ажзий, Фитрат. - Тошкент: Шарк, 1994